

KARL MARX, SIGMUND FREUD VE WALTER BENJAMİN NEDEN MODERN DÜŞÜNÜRLER OLARAK ADLANDIRILIRLAR?

Feyza ÜNLÜ DALAYLI*

Öz

Modernizm bugün bile bitmeyen bir proje olarak tartışılmaya devam etmektedir. Çok sayıda teorisyen modernizm üzerine çalışmalar yapmış ve bunların sonucunda ortaya çeşitli kuramlar çıkmıştır. Ancak modernist olarak anılan kuramcılar aslında modernizme ciddi eleştiriler yapmışlardır. İçinde yaşadıkları bir dönem olarak modernizmi anlamaya çalışırken aynı zamanda bazı durumlarda modernizme karşı çıkmışlardır. Hatta özellikle modern dönemin öne çıkan düşünürleri arasında yer alan Karl Marx, Sigmund Freud ve Walter Benjamin, modernizme yönelttikleri eleştirilerle tanınırlar. Bu üç düşünür modern dönemleri açıklayan teoriler geliştirmiş olmakla beraber modernizmle beraber ortaya çıkan yenilikleri de eleştirel bir bakış açısıyla ele almışlardır. Bu bağlamda bu çalışmada özellikle bu üç kuramcının modern dönemi eleştirdiği halde neden modern teorisyenler arasında sayıldığı tartışılmıştır. Çalışmada literatür taraması yöntem olarak kullanılmıştır. Konunun netleşmesi için ilk olarak bu üç düşünürün modernizmle ilgili görüşleri ele alınmış olup ardından konu irdelenmiştir. Çalışmanın sonucunda “modern” olarak tanımlanan bu düşünürlerin, moderniteye ilişkin bütün değerleri benimsemiş olmaları ile ilgili bir yanılgı olduğu; ancak bu düşünürlerin modern dönemde yaşadıkları ve dönemi ele aldıkları için modern olarak tanımlandıkları düşüncesine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, Karl Marx, Sigmund Freud ve Walter Benjamin.

WHY ARE KARL MARX, SIGMUND FREUD, AND WALTER BENJAMIN CALLED MODERN THINKERS?

Abstract

Modernism continues to be discussed as a never-ending project even today. Many theorists have worked on modernism, and as a result, various theories have emerged. However, theorists known as modernists actually made serious criticisms of modernism. While trying to understand modernism as a period in which they lived, they also opposed modernism in some cases. In fact, Karl Marx, Sigmund Freud and Walter Benjamin, who are among the prominent thinkers of the modern period, are known for their criticism of modernism. Although these three thinkers developed theories explaining modern periods, they also discussed the innovations that emerged with modernism from a critical point of view. In this context, in this study, it is discussed why these three theorists criticize the modern period, but why they are counted among the modern theorists. Literature review was used as a method in the study. Literature review was used as a method in the study. As a result of the study, it was concluded that these thinkers, who were defined as "modern", had a misconception about the fact that they adopted all the values related to modernity, but that these thinkers were defined as modern because they lived in the modern period and dealt with the period.

* Dr.

ORCID ID: 0000-0003-2193-8236

Keywords: Modernism, Karl Marx, Sigmund Freud and Walter Benjamin.

GİRİŞ

Modernizm kavramı hem genel hem de toplumsal düzeyde ele alındığında, “Aydınlanma ilkelerini” temeline koyan toplumsal bir projenin adı olarak ortaya çıkacaktır. Aydınlanma düşüncesi ise, tanrısal akla karşı insan aklını, teoloji kavramına karşı bilimi ve salt inanca karşı bilgiyi merkezine alan bir sistemdir. Diğer bir deyişle; modernizm günlük yaşamın rutinleşmesi, dini değerlerin gücünü yitirmesi, hayatın farklılaşarak bireyselleşmesi, kentleşme kavramının ortaya çıkmasıyla kentleşmenin hızlı bir şekilde artması, hayatın her alanında bilim ve bilimsel bilginin önce gelmesi ve kapitalizmin bireylerin ve toplumların yaşamında günden güne sağlamlaştırdığı varlığın sürdürmesi şeklinde de özetlenebilir. Immanuel Kant’ın deyişiyle Aydınlanma, bireyin rüştünü ortaya koyup, başkalarının yönetimine ihtiyaç duymadan aklını kullanabilmesi anlamına gelmektedir (Kant, 1983). Aklın kullanımı söz konusu olduğunda, bilim ve bilimsel metodolojinin kullanımı öne çıkar. Modernizm içerisinde aklın merkezileşmesinin yanı sıra ilk göze çarpan bir diğer kavram ise “ilerleme” dir. İlerleme düşüncesi hem aydınlanmanın hem de modernizmin temel ilkelerindedir. Bu fikre göre, düşünce ve tarih, geri olandan ileri doğru giderken lineerdir (düz bir çizgide).

Genel çerçeve olarak aydınlanma hareketine dayalı olan “modern” kelimesi latince “modernus” kelimesinden türetilmiştir. “Modernus” kelimesi ise Latincedeki “Modo” kelimesinden gelmektedir ve bu kelimenin anlamı da “hemen şimdi” dir. “Modern” kelimesinin Latince “Modernus” haliyle ilk kullanımı 5. yüzyılda Hristiyan dünyasını Romalı ve Pagan geçmişten ayırt etmek içindi (Kızılcılık, 1994: 87). Diğer bir deyişle bir zaman kavramı olarak ifade edilen “modernus” köken olarak, antik olan ve eskiye zıt bir kavram olarak ortaya atılmıştır (Therborn, 1996: 61). Oldukça eski bir köke sahip olan “modern” kelimesi, 18. Yüzyılda ortaya çıkan modernite projesi ile aslında Aydınlanma düşünürlerinin “nesnel bilimi, evrensel ahlakla hukuku ve daha da önemlisi sanatı, kendi iç tutarlılığı temelinde geliştirme” fikriyle yola çıkıp, ortaya koydukları inanılmaz çabayı ifade eder. Bu çabaların asıl amacı, yaratıcı ve özgür bir şekilde çalışan insanların katkıda bulunduğu bir bilgi birikiminin ortaya konması ve bunun insanların günlük yaşamlarının zenginleşmesi ve özgürleşmesi yolunda kullanılmasıydı. Bilimsel bilginin kullanılmasıyla doğa üzerinde kurulacak olan hakimiyet, toplumları ve bireyleri kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetlerin rastgele ortaya çıkan darbelerinde kurtarmayı vaat ediyordu (Harvey, 1998:

24). Diğer yandan Göran Therborn'un deyişiyile Moderleşme genel olarak "tek bir süreç, tek bir istikamet ve zorunlu bir son" u ifade edip bünyesinde kapsamaktadır (Therborn, 1996: 61).

Diğer yandan modernizm Max Weber'e göre, aslında doğu toplumlarının sorunudur. Çünkü aslında doğu toplumlarının yapması gereken Batılı olabilmeyi başarmaktır (Weber, 2013: 21). Ayrıca bu dönemde modernliğin önemine vurgu yapmak için, modernliğe ulaşmayı başarmak tarihin telosu olarak ifade edilerek, kaderin bu olduğu ifade edilmektedir (İlter, 2006: 2). Bu yüzden, modernleşme kavramı, batılılaşma ile aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca modernizm kendini geçmişin yerine konumlandığı için, oluşturduğu yeni dünyada günümüz birey ve toplum yapısını inşa eden, adetlere, geleneklere, alışkanlıklara, beklenti ve inançlara bağlı olmayan bir toplum oluşturan sosyal bir yeniden şekillendirir (Giddens ve Pierson, 2001: 27).

Jurgen Habermas'ın 18. yüzyılda ortaya koymuş olduğu modernizm projesi ise; Aydınlanma düşünürlerinin, evrensel ahlak, hukuk, sanat ve nesnel bilim üzerine ürettikleri düşüncelerden oluşur. Habermas bu düşünce ile modernizmi olumlu bakış açısıyla yorumlamış, yaratıcı ve özgür şekilde çalışan bireylerin ortaya koymuş olduğu bilgi birikimini, günlük yaşamın zenginleşmesi ve insanlığın özgürleşmesi için kullanıldığını ifade etmiştir (Habermas, 1994: 31-44).

Bir diğer bakış açısına göre modernizm, durmak bilmeyen kilise baskısına karşı bir reddedişin yansıtıldığı tepki olarak ortaya çıkar (Kumar, 1999: 99). Tarihsel süreçte bakıldığında, Aydınlanma düşüncesi yerini modernleşmenin politik kısmını oluşturan Fransız devrimine bırakmıştır (Çiğdem, 2006: 13). Fransız devriminin patlak vermesiyle, bilinçli ve istendik bir şekilde kurulan yeni özgürlükçü toplum sınıflı feodal toplumun sonu olmuştur. Ayrıca modernitenin önemli bir parçası olan ulus devlet kurulmuş ve Devrim'in ortaya çıkarmış olduğu yeni ideolojinin yaşanmasına imkân sağlamıştır (Schapiro, 1966: 13). Fransız Devrimi'nin egemenliğin kaynağını halk olarak göstermesiyle milletler oluşmaya başlamış olup diğer taraftan feodal düzen burjuvanın etkisiyle sarsılmış ve burjuva ticaretini özgürce yapabilmek için merkezi devlet ve krallıkları desteklemiştir (Huberman, 2000: 92).

Resim 1. Modern Yaşam

Kaynak: Şimşek, 2016

Yeni bir toplumsal düzen oluşturup, politik ve siyasi alanı güncelleyen Fransız Devrimi diğer yandan bireycilik ve aklı da yeniden üretme işlevini de yerine getirmiştir. Gelenekselin en önemli argümanı olan dini yaklaşımları benimsemiş olan geleneksel toplumda yaşayan bireyler, Aydınlanma düşüncesi ile bu anlayıştan sıyrılmış, Katolik kilisesi gücünü kaybederek Katoliklik dışında yeni mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu şekilde gündelik hayat üzerinden din baskısı kalkarken, kilisenin gücü de azalmıştır (Çetin, 2002: 92). Bütün bu yaşanan gelişmeler aslında Modernleşme sürecinin politik kısmını oluşturan Fransız Devrimi'nin oluşturduğu yeni ulus devletler, burjuva sınıfının ticareti geliştirip daha fazla ve hızlı kazanma ideali ile birleşip, modernleşmenin son aşaması olan Sanayi devrimine zemin hazırlamışlardır. Fransız Devrimi ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan, tarıma ve zanaata dayalı ekonomi ve üretimin yerini sanayiye dayalı ekonominin aldığı süreç, modernleşme sürecinin devam eden uzantısı Sanayi devrimi ile gerçekleşmiştir.

Bu aşamada Sanayi devrimi ve modernleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için ortaya çıkan Bilimsel Devrim'de oldukça önemlidir. Toplumsal gündelik hayatın şekillenmesinde, varlık ile ilgili sorgulamalara cevap ararken aklı merkeze alarak cevaplayan Bilimsel devrim, hayati bir noktada durmaktadır. Sanayi Devrimi'nde kullanılan teknolojinin ortaya çıkışı ve hızlı bir şekilde gelişmesi Bilimsel Devrim etkisiyledir. Üretimde ilk kez motor, makine ve organizasyonun kullanılması teknik icatlar ve yeni ekonomik buluşlar sayesinde oluşmuş olup, ilk uygulayıcı ülke İngiltere'yi Fransa, Batı Avrupa ve Amerika izlemiştir (Maillet, 1983: 142). Sanayi Devrimi, kapitalizmin ortaya çıkışı, rasyonalizm, bireycilik, serbest giriş, zaman ve mekânsal değişim, insana ve doğaya ilişkin değişim, para ve maddenin önem kazanması, özel mülkiyet alanında ortaya çıkan gelişmeler gibi toplum ve bireylerde farklı şekilde ortaya çıkan değişimleri de beraberinde getirmiştir (Stark, 1997: 223).

KARL MARX VE MODERNİZM

Karl Marx modernizme yönelik pek çok eleştiri getirmiş bir düşünürdür. Ortaya çıkan modern kapitalizmin temel karakteri, işgücünün alınır satılır bir meta haline gelmiş olmasıdır. Bu yeni sistemde çalışan ücretli işçiler kendi güçlerini, hayatlarını devam ettirebilmek için belirlenen bir ücret karşılığında satmak zorundadır. Buna karşılık, işçinin emeği için belirlenen ücret hak ettiğinin oldukça altında olmasına rağmen iş veren bu ücreti ödeyip işçinin emeğini satın almaktadır. Üretim süreci için vazgeçilmez bir öneme sahip olan iş gücü, diğer mallardan farklı bir şekilde kullanıldığında, tükenmeyip ve sürekli yeni bir değer üretir. Üretim süreci boyunca işçi yalnızca çalıştığı yarısı kadarını alabilmekte, çalışılan diğer saatler de işveren tarafından çalınmaktadır. Karl Marx kapitalist sistemdeki bu işverenleri “emek hırsızları” olarak isimlendirir (Störig, 1985). Çünkü bu durumda işçiler her zaman normal şartlarda aldıkları ücretten daha fazla mal üretip, ortaya sürekli bir “artı değer” çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu artı değer, aslında işçilerin hak ettiği bir parayken bu değer patronlar tarafından gasp edilmektedir. Marx’a göre bu şekilde devam eden düzen ile ilgili bir iyileştirme yapılması mümkün değildir, bu yüzden mevcut düzenin değiştirilmesi gerekmektedir (Marx, 2013: 24). Diğer yandan mevcut modern ve kapitalist düzenin yanlısının en önemli göstergesi sık sık ortaya çıkan ekonomik ve buna bağlı olarak siyasi krizlerdir.

Karl Marx modern toplumu eleştirirken üretim ilişkilerini öne çıkarır. Yukarı kısımda da ifade edildiği üzere Marx’ın eleştirilerinin temelinde kapitalizm vardır. Modern toplumlarda kapitalizm sonrasında ortaya çıkan üretim ilişkileri toplumsal yapıyı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca söz konusu üretim ilişkileri kapitalizm yüzünden ortaya çıkmıştır. Marx’a göre üretim araçları üzerindeki mülkiyet hem üretim şekillerini hem de insanları olumsuz etkilemektedir (Marx, 1967).

Kapitalist toplumlarda üretim ilişkileri ve üretim güçleri arasında gittikçe artan ve genişleyen bir uçurum söz konusudur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, sermaye sahiplerinin özel mülkiyeti ve üretim araçları sürekli artmaktadır. Ayrıca üretim sürecinin yapısı üretim araçlarının sosyal mülkiyetini zorunlu kılmaktadır. Bütün bu durumların bir sonucu olarak yapılması gereken en önemli şey, üretim araçları, üretim ve üretim güçleri arasındaki ilişkiyi yeniden kurmaktır. Bunun gerçekleştirebilmesi için de üretim araçları kamulaştırılmalı ve bu araçlara sahip olan bireyler bu haktan vazgeçmelidir. Bu değişimi gerçekleştirecek olan işçi sınıfıdır. Sosyalist yeni oluşacak toplumda üretim araçları herkese ait olduğu için emek hırsızlığı ve sınıf problemleri ya en aza inecek ya da tamamen ortadan kalkacaktır (Marx ve Engels, 2008: 98).

Marx'a göre modernleşmenin ardından metaldaki değişim değeriyle kullanım değeri arasındaki farklılık "meta fetişi" şeklinde isimlendirilmektedir. Konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde belirtmektedir; "metalar değiştirildikleri zaman, bunların değişim değerlerinin kendisini, kullanım-değerlerinden tamamen bağımsız olarak ortaya koymaktadır" (Marx, 2003: 78). Metadaki kullanım değeri göz ardı edilerek metanın farklı ürünler ile olan değer ilişkisi Marx tarafından "emeğin toplumsal niteliği" şeklinde isimlendirilmektedir. Bu nitelikle malın fetiş olması arasında ilişki vardır. Bütün bunların sonucunda işçi ilk olarak kendi emeğine yabancılaşır ve kendi ürettiği malları pazarda tanıyamaz. Bu bağlamda işçinin yabancılaşması metaların olması gerekenden daha fazla değer görmesine yol açar. Bu durum modern kapitalizmin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Resim 2. Modern Zamanlar ve Yabancılaşma

Kaynak: Üldes, 2016

Modern toplumsal yapıyı kapitalizm sonrasında ortaya çıkan yeni üretim ilişkileri kapsamında inceledikten sonra ciddi eleştiriler yapan Marx insanların modern dönemde karşı karşıya kaldıkları ideolojilerin sonucunda aslında kendilerinin oluşturdukları şeylere inandıklarını belirtmiştir (Marx ve Engels, 1968: 27). Buna göre Marx'ın modern insanın inancının aslında bilinçsiz olduğunu öne sürdüğünü söylemek mümkündür. Ancak Marx'ın burada modern toplumlardaki ilişkileri eleştirdiğinin altını çizmek gerekir. Aslında kötü olan modernizmin kendisi de uygulayış biçimindeki hatalardır.

Bütün bu bilgilerin temelinde genel olarak Marx'ın konuyla ilgili bütün çalışmaları incelendiğinde, onun ele aldığı modernleşme süreçlerinin temelini kapitalizmin yükselişi ve kurumsallaşması oluşturmaktadır. Bu ilerleyişteki gelişmeleri eleştirmiştir. Modern burjuvazinin o dönemde hızlı yükselişinin ardından siyasal ve ekonomik üstünlüğe sahip

olmaları feodal toplum ilişkilerinin sonunu getirmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak kapitalist modernitenin feodalitenin temelini oluşturan kişiler arasındaki ekonomik, dini, politik, toplumsal pek çok ilişkinin sonunu getirerek aslında bağımlılığı sonlandırdığı için Marx'a göre modernizm bu anlamda bireyleri özgürleştirmiştir. Marx burjuvazinin aslında bu olayla devrimci bir rolü olduğunu vurgulamıştır. Marx moderniteyle geride kalmış dönemlerde yapılanlardan çok daha ileride teknik ve maddi ilerlemenin sağlandığını da belirtmiştir. Ayrıca modernizmi tanımlayan öne çıkan özelliklerin arasında tarihsel süreçte benzeri olmayan bir değişim hızından bahsederken Marx şu ifadeleri kullanmıştır; “Burjuvazi, üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte toplumun bütün ilişkilerini durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim biçimlerinin olduğu gibi korunması, daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varlık koşuluysa. Üretimin durmadan devrimcileştirilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız altüst oluşu ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı, burjuva çağını daha önceki bütün çağlardan ayırt eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler, arkaları sıra gelen köhne ve saygıdeğer önyargılar ve düşüncelerle birlikte silinip gider, yeni oluşarlarsa daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir” (Marx ve Engels, 2008: 21).

Karl Marx'ın Modernizm ve Kapitalizm eleştirisine genel olarak baktıktan sonra Marx'ın modern bir düşünür olduğu halde neden modernizmi eleştirdiğine de bakmak önemlidir. Her ne kadar aslında Marx'ın yapmış olduğu modernizm ve Kapitalist sistem eleştirisinden bu anlaşılıyor olsa da daha ayrıntılı biçimde bakmak faydalı olacaktır.

Öncelikle Marx'ın burjuva toplumu ile ilgili yazdıklarından bahsedilecek olursak Marschall Berman'ın Katı Olan Her şey Buharlaşıyor kitabında belirttikleri önemlidir. Özellikle de modernizm sonrasında postmodernizmin ortaya çıkışından sonra Marksistler bu yeni dönemin burjuvazinin son ideolojik saldırısı olduğunu düşündüler. Bu düşünce Marksizm çerçevesinde hem aslında saçmadır hem de moderniteye yönelik olan postmodern müdahalenin devamlı olarak Marksizm hedefine yönelmesinin kaçınılmazlığı da ortadadır. Çünkü Marksizm bu tartışma ortasında aslında “Büyük Anlatı” şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Marx bir tür modernite eleştirisi yapmış olmakla birlikte Marksizm aslında modern düşüncenin tüm teorik kuramsal zeminini önemser ve sahiplenir. Hatta Berman'da kitabında kimi zaman Marx'ın burjuva toplumuna olan övgülerini eleştirmektedir.

Ayrıca Marx'ın “katı olan her şey buharlaşıyor” saptamasının açıklayıcı gücüne vurgu yapan Berman, “bireyin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin ön koşulu” olarak ifade eden Marx'ın bakış açısından bahsederken, Marxçı diyalektik ve onun tasavvur ettiği

toplumun aslında ciddi sorunlarla karşı karşıya olduğunu belirtir ve bu sorunun “modernliğin diyalektiğinden” kaynaklandığını da ekler. İşte tam da bu sebepler yüzünden Karl Marx modernliği eleştirirken bir anlamda da modern bir düşünür olarak anılır (Berman, 2004).

WALTER BENJAMİN VE MODERNİZM

Walter Benjamin’in yaşadığı çağın modern düşünürlerinden biri olarak anılırken diğer yandan da neden modernizm eleştirisi yapmış olduğunu onun ortaya koyduğu fikirler kapsamında analiz etmek gereklidir.

Benjamin’in yaptığı modern topluma yönelik saptamalarda tikelden tümele doğru bir yol izlemektedir. Toplum içinde kimsenin dikkatini çekmeyen çeşitli nesne ve yapılara bakarak modern dönemin Paris’i ile ilgili çeşitli çıkarımlar yapmıştır. Benjamin tarafından yapılan modernizm analizinin temelini Paris şehrinin oluşturmasının sebebi ise ona göre modernizmin etkisiyle ortaya çıkan toplumsal dönüşümlerin hem insanlarda hem de şehirlerdeki en ufak yapılarda bir diğer ifadeyle gözle görülen her şeyde yaşanmasıdır. Kapitalizmin Paris’te yoğunluk kazandığı 19. yüzyılda Benjamin’e göre ortaya çıkan yarınsamalar yüzünden teorisyenin tabiriyle fantasmagoryalar yani “aldatıcı görüntüler” öne çıkmaktadır. Bu saptama yüzünde Benjamin modernizmle ilgili tasvirlerini küçük yapılar aracılığıyla yapmaktadır. İlk olarak somut olan şeylerden hareketle kapitalizm sonrasında oluşan yeni ve modern dünya Benjamin tarafından Paris’in somut örnekleriyle anlam bulur (Avcı, 2015: 18).

Resim 3. Paris 19. Yüzyıl

Kaynak: Mollaer, 2015

Walter Benjamin metaları kullanarak modernleşme sonrasında nesne ve öznelere yüklendiği anlamları bulmaya çabalamıştır. Ona göre modernizm sonrasındaki şok yaşantı her şeyi yerinden oynatmış, değiştirmiş, yabancılaştırmış ve anlamların yiterek yerlerine yeni anlamların oluşmasına neden olmuştur (Witte, 2007). Buradan anlaşılacağı üzere Benjamin modernizmi tahrip eden bir yapı olarak görmüştür. Yıkım sonrasında yeniden yapan bir tarafı olduğunu da kabul etmiştir.

Paris kenti bütün dünyada ortaya çıkan sanayileşmenin ve üretim araçlarının da etkisi ile Benjamin'e göre modernizmin yoğun ve net görüldüğü yerlerdendir. Çünkü o dönemde şehirleşmenin öne çıkması pek çok kişinin çalışmak için topraklarını bırakıp kentlere göç etmesine neden olmuştur. Dolayısıyla en önemli yenilik ve hareket şehirlerde yaşanmaktadır. Ayrıca Paris o dönemde sanayileşme sonrasında iletişim ve ulaşım ağları açısından bir ticaret merkezi konumundadır. Kapitalizmin ilk hareket noktasının şehirler olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; 19. yüzyılda yeni yapılan demiryolu ağının merkezine Paris'in yerleştirilmesinin nedeni stratejik ve siyasal bir karar gibi görünse de aslında kentin Fransa'nın temel üretim merkezi olması yani ekonomik anlamda önemli görülmesi nedeniyledir (Harvey, 2012: 145). Benjamin'de Paris'te bulunan pasaj, cadde, insanların yeni tipleri gibi pek çok somut görünüm ve parçayı temel alarak bütüne yani işçi sınıfının mücadelesi, yabancılaşma, modernleşme ve kapitalizmin etkileri gibi pek çok konuya ulaşmıştır.

Benjamin, "Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilebildiği Çağda Sanat Yapıtı" adlı çalışmasında, teknolojik distopyaların ortaya çıkışı olan bir dönemin başlangıcında (1936) mekanik yeniden üretim çağının imkanlarından bahsetmiştir. Konuyla ilgili olarak yazıda dikkat çeken, Benjamin'in yeniden üretilmiş olan sanat eserini bir imkân olarak ele alırken, aslında bu olgunun ortaya çıkışı ile modern sosyalizmin doğuşu arasında bağlantı kurmasıdır. Modernite ile birlikte sanat yapıtlarına atfedilen anlamın değişmesi, kutsal olanın değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Walter Benjamin çalışmasında, geçmişten günümüze üretilen sanat yapıtlarının önce büyüsel sonra da dinsel amaçlarla üretildiğinden bahsederek, sanatın kült değerine bu şekilde sahip olduğunu belirtmektedir. Sanat eserinin hakikiliği ya da bir diğer deyişle aurası bu kutsallıkla ilgilidir. Rönesans ile ortaya çıkan değişimler sonrasında, sosyalizmin başlangıcı ile eş anlı olarak ortaya çıkan fotoğrafın, bir tanrı bilime dönüşen "sanat sanat içindir" ifadesini sarstığını düşünmektedir. Benjamin'e göre, bir sanat eserinin teknik imkanlarla yeniden üretilebilir olması, dünya tarihi boyunca kutsal törenlerin asalağı haline gelmiş olan sanat yapıtını özgürleştirmiştir. (Benjamin, 1993: 35). Diğer yandan, ona göre fotoğrafçı, geçici olan zaman parçalarını yakalar ve onları sergiler. Fotoğrafın zamanı

yakalayan bu özelliği modernitenin şekillenmesine yardımcı olur (Dant ve Gilloch, 2002). Nasıl ki bu olgu Benjamin'in hem modernist hem de modernizmi eleştirdiğine dair bir şekil çiziyor olsa da, Benjamin'in kültür ürünleri ile ilgili görüşlerine de bakmak gereklidir.

Walter Benjamin öncelikle kültür ürünlerini dikensiz bir gül bahçesi şeklinde tasavvur etmemiştir. George Simmel'in metropol yaşamındaki “para ekonomisi” nin tinsel hayatta oluşturduğu nesneleştirme süreçlerinden bahsettiği çalışmalarını, Benjamin önem vererek incelemiştir (Simmel, 2006). Örneğin, Simmel çalışmasında, Berlin Sanayi Sergisi'nde “farklı türden sanayi ürünlerinin yan yana sıkışık bir biçimde durmalarından” bahsederken bu durumun “algılama yetisini felç ettiğini” ekliyordu. Bu yazılanlardan etkilenen Walter Benjamin “XIX. Yüzyılın Başkenti Paris” yazısında Simmel'in yazısına atıfta bulunarak “Dünya fuarları mal denilen fetişin hac yerleridir, insanların zaman geçirmek için içerisine daldığı bir fantazmagori oluşturur. Eğlence endüstrisi de insanı malın eriştiği düzeye yükselterek, bu fantazmagoriye girmesini kolaylaştırır. İnsanoğlu da kendisine ve başkalarına yabancılaşmasının tadını çıkararak, kendini böyle bir dünyanın yönlendirilmesine bırakmış olur” (Benjamin, 1993: 94).

Diğer yandan, metalaşma ile ilgili görüşlerini oluştururken –Marx ve Simmel'den yararlanan– Walter Benjamin, Georg Lukacs'ın Tarih ve Sınıf Bilinci çalışmasındaki nesneleştirme kısımlarının da etkisini ortaya koyar. Bu konuya ilişkin yorum yapan Rolf Tiedemann'a göre, Lukacs'ın Hegelci bütün kavramı ile başlayarak ve ardından nesneleştirme kategorisindeki fikirleri burjuva düşüncesi içinde yer alan çelişkilere uygulayarak ifade ettiği kapitalist toplum eleştirisini, Benjamin'de belli bir açıdan aslında devam ettirmek istiyordu (Tiedemann, 2004: 24). Benjamin tarafından devam ettirilen ve bir başka açıdan ortaya konan bu eleştiri, sanat tekniği açısından, parçalanmış ve işlevsel açıdan üst düzeyde parçalanmış bir toplumda fragmanların belirli bir anlam çerçevesinde bir araya getirilmesiyle yeniden oluşturulan birlik ile yakından ilgilidir.

Genel olarak Benjamin'in fikirlerinde güçlü bir Marksist etki olsa bile, o kültürü hem Marksistler gibi ekonominin bir yansıması olarak düşünmemiş hem de ilkel maddeci bir ideoloji eleştiri ilkeleriyle yan yana koymamıştır. Çünkü, asıl önemli olan Benjamin'e göre, kültürün ekonominin yansıması olarak ortaya çıkması değil, “ekonominin kültürdeki anlatımı” nin ifade edilmesidir. Diğer yandan kültür ile ilgili ortaya koyduğu fikirler bakımından Frankfurt Okulu'nun duruma kötümser bakan Theodor Adorno gibi temsilcileri ile görüşleri ayrılır (Adorno, 2005). Bu yüzden aslında yaşadığı dönemin modernidir. Her ne kadar modernizm içinde yaşanan sorunları eleştiriyor olsa da aslında modernite projesini hala

özgürleştirici bir akıl projesi olarak tanımlar. Çünkü Benjamin'in karmaşık düşünce tarzı ve kendi içinde yaşadığı çelişkileri bile aslında modernite projesinin bir parçası haline gelir.

Walter Benjamin'in bir diğer dikkat çeken kavramı ise Baudelaire'in Paris Sıkıntısı adlı eserinde ilk kez temelleri atılan "flanör" dür. Anlam olarak flanör gezen düşüncedir. Direk Türkçe 'ye çevrildiğinde tam anlamıyla kavranamayan flanör, aslında gezdiği yerleri gözlemleyip, değişimlerle ilgili tespitlerde bulunan bir metropol arkeoloğu olarak açıklanabilir. Bu bağlamda Benjamin'in aslında modernizmin hızlanış sürecinin gözlemleyicisi olarak tabir ettiği flanör için metropol bir deney ve gözlem evi gibidir. Metropol içinde gezen flanörün en önemli başarısı, kalabalıklar içinde bile yalnız ve tarafsız olarak kalabilmesidir. Sanatsal anlamda üretimde bulunur ve nesnel bir bakış açısıyla çevresini izler (Benjamin, 1993: 45). Bu tabiriyle Benjamin kendisini de bir bakıma modern yaşam içinde flanör gibi konumlandırmıştır. Hem modern toplumun içinden çıkamayan (bu yüzden modern) diğer yandan da bulunduğu toplum içinde gezip onu izleyen ve düşünceleri açısından da yalnızdır.

Sonuç olarak Benjamin modernizmle beraber yalnızla üretimin sayısı ve biçimi değişmekle kalmadığını algıların da değiştiğini ortaya koymuştur. Algı da olan değişimlerin sadece toplumsal sebeplerle açıklanması mümkündür. Burada Benjamin tarafından toplumsal sebeplerle kast edilen modernizm sonrasında sosyal dünyada ortaya çıkan etki ve değişimlerdir. Bu durum Benjamin'in tabiriyle auranın bozulmasıyla ilgilidir. (Benjamin, 2018: 18). Modernizm tarafından kullanım teknik araçlarla sanatsal özgünlük ortadan kalktığı gibi aslında aura yok olmuştur. Her şeyi değiştirip dönüştüren modernizm emeğin, ürünlerin insan davranışlarının, sokakların, pasajların ve daha pek çok şeyin standartlaşmasına neden olduğu gibi sanatın da standartlaşmasına yol açmıştır. Görüldüğü üzere modern dönemde yaşamış olan Walter Benjamin kendi tanık olduğu modernizm sonrasında ortaya çıkan bütün değişimleri açıklamakta ve eleştirmektedir. Genel olarak modernizmin öncesindeki her şeyi silip yerine yenilerini getirdiğini öne sürmektedir.

Resim 4. Modernizm ve Şehirler

Kaynak: Gelmiş, 2015

SİGMUND FREUD VE MODERNİZM

20. yüzyılın başlarında genel olarak tüm bilimsel çalışmalar, özellikle de felsefe ve sanat dünyasını temelden sarsıp etkileyecek ve toplumda oluşan etkileri çok boyutlu olarak gösterecek olan bir kuramın öncülleri idi. Orta çağ düşüncesinden Rönesans'a sonrasında da Aydınlanma düşüncesi ile zamanla dünyevileşen düşünce, akıl ve sanat, diğer yandan yetkinleşip buna karşılık bir insan merkezli ve tek bir perspektifin sınırlarında kalıyordu. Modernleşen bireyin kendisini merkeze koyduğu ve dünyanın kontrolünü kendi elinde tuttuğunu düşündüğü bir zamanda, Sigmund Freud'un modern yaşamı tasavvur eden bilinç dışı kuramı rüyaların dilinin bilinç-üstünden çok daha fazla şey ifade ettiğini savunuyor ve bu durum da modern dünyada bireyin kontrolü elinde tutmaktan oldukça uzakta durduğu anlamına geliyordu.

Freud hem modern dönemde yaşamış bir düşünür hem de ortaya attığı teoriler bağlamında da modernisttir. Çünkü çalışmalarına bakıldığı genel ve kapsayıcı teoriler öne sürdüğü dikkat çekmektedir. Bu durumun modernizmin genel bakış açısıyla örtüşmektedir. Modernizm genel olarak yeni teoriler dönemidir. Geçmişte olan bütün hurafeler ve geleneksel yapıya karşı çıkılarak her şey teoriler ve bilimle açıklanmaya başlanmıştır.

Modernizm'in doruklarını yaşadığı ve post-modernizme doğru giden bu süreçte Freud, oldukça sarsıcı bu görüşlerinin kabul edilmesi için zorlu savunmalar yapmak zorunda kalmıştır;

“Bilinçdışı olan zihinsel herhangi bir şeyin varlığını varsayıyor olma ve bu varsayımı bilimsel çalışma amaçları için kullanma hakkımız pek çok çerçevede tartışılmaya devam

etmektedir. Bu duruma bilinçdışı varsayımımızın gerekli ve akılsal olduğunu ve onun varlığının sayısız kanıtına sahip olduğumuz cevabını verebiliriz” (Freud, 1998: 163).

Bu cümleleriyle Freud Gerçeküstücülük akımının kurulmasına öncülük etmiştir. Bireyi kısıtlı kavramlardan kurtaran Freud, aynı zamanda içgüdülerin gücünü gösterdi. Ama bu yolla özgürleştirilen birey ancak dünya değiştirildiğinde yaşamını değiştirebilir. Bu durumda gerçeküstücülüğün amacı, eylemle düş arasındaki çelişkiyi gidermektir. Bu anlamda Freud’da tıpkı Marx gibi özgürleştirilmesi ve değişmesi gereken yeni bir dünya idealinden bahseder.

Diğer yandan Sigmund Freud modern düşüncenin sınırlarına ulaşılmasında kendi döneminin öncülerinden sayılmıştı. Yukarıda bahsedilen bilinçdışının keşfi ve psikanaliz kuramı ile aydınlanma düşüncesi ilkelerinin temel kavramlarının bir bakıma başka bir yönden ele almış ve ortaya çıkardığı sorunları farklı açılardan irdelemiştir. Ayrıca, öznellik, gerçeklik benlik, biliş, bilgi, özne gibi kavramları kullanarak aklın niteliğine yönelik tartışmalar Freud ile birlikte ve ondan sonra da yepyeni bir yön kazanmış ve bu sayede Freud çeşitli değişimlerin öncüsü olmuştur (Gerçeküstücülük akımı gibi). Örneğin; “Uygarlığın Huzursuzluğu” eserinde Freud, halihazırda var olan toplumsal sistemin ve onun dayandığı uygarlık modelinin ve kültürün yapısına ilişkin açıklamalarda bulunurken, modern toplumun gerçekliğinin derin yapısı ile ilgili bir ayna görevi görür (Freud, 2014).

Bilinçaltına ilişkin analizler yapan Freud, günümüzde hala kullanılan üç önemli etkeni keşfetti. Bu etkenler insanların bilincinde yer alarak ve insana insan olma özelliği kazandırmaktadır. Bunlardan ilki, ilkel istekleri ifade eden “id” bir başka deyişle alt bilinç, id ve süper ego arasında dengeyi sağlayarak arabulucu işlevi gören “ego ve son olarak da bilinç dışı hareket ederek bireylerin sosyal olarak uyarılmış vicdan, ahlaklarını vb. içerir ve etik yasaklamalar ile id e karşı çıkar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Genel olarak modernizmin kavramsallaştırılması aynı zamanda da eleştirisi söz konusu olduğunda zihinsel dönüşümün akıl kavramı üzerinden harekete geçmesi, akıl algısının dönüşümünün de aslında birey kavramı üzerinden gerçekleşmesi bu sürecin başlangıç noktasını ifade etmektedir (Yıldırım, 1997: 4). Bu bağlamda Touraine’in ifadesiyle modernizmi eleştirenler yine modernist düşünürler olmuştur (Touraine 1995: 38). Çünkü Aydınlanma düşüncesi ve modernizmin ortaya çıktığı anda beraberinde getirdiği gelişmeler Modern düşünürler tarafından her ne kadar beğenilse ve desteklense de zaman içerisinde yaşanan gelişmeler, onları modernizmi eleştirmeye itmiştir. Örneğin; modernleşme ile beraber ortaya çıkan sanat ve bilimde yaşanan gelişmeler insanlar arasındaki eşitsizliği arttırmıştır.

Diğer yandan gelenek-göreneklerin ve ahlakın yozlaşması ile, toplum sürü şeklinde hareket etmeye başlamış buna karşılık samimiyet ve dostluk yitirilerek, şüphe, korku, soğukluk ve çekingenlik ortaya çıkmıştır (Rousseau, 2010: 207). Diğer yandan Marx'ın deyimiyle Tanrı dünyevileştiği için, insanlar kendilerini onun yerine koymaya başladılar ve bu yüzden de kutsal hale yok edilip kutsallık ortadan kalktı (Berman, 2004: 75).

Diğer yandan modernitenin ortaya çıkışıyla eleştirel düşüncenin de ortaya çıkacağını savunan modern düşünürler, tam tersine modernizmle birlikte insanların eleştirel ve sorgulayıcı bir özne olmak yerine üst varlık konumuna geldiklerini görmüşlerdir. Bu durum da modernizmin giderek dogmatik bir hale dönüşüp, sert bir ideoloji haline gelmesine sebep olmuştur. Bu dönüşüm en kritik alanlar olan iktidar ve otorite üzerinde daha baskın bir biçimde hissedilmiştir (Kahraman, 2004: 3).

Marx, Benjamin ve Freud'un fikirlerinden ve bakış açılarından da anlaşılacağı üzere, onlar hep olması gereken radikal bir dönüşümden bahsetmişlerdir. Bu dönüşüm aslında modernizmin başlangıcından itibaren hayali kurulan bir süreç olsa da modernizmin radikal bir dönüşüm olmaktan çok şoklara dayalı bir tedavi biçimi olduğunu fark edip, modernizmi eleştirmeye başlamışlardır. Çünkü modernist düşünürler, kendileri açıkça ifade etmemiş olsalar bile, bu eleştiriler sonucunda modernizmde yaşanacak olan değişim ve dönüşümün bir "şok" etkisi yaparak, "hastayı" tedavi edeceğine inandılar. Bu yüzden aslında hiçbiri modernizmi ve onun ortaya çıkarmış olduğu yeni fikirleri tamamen reddetmedi, tam tersine ifade etmiş oldukları görüşlerin hepsini modern düşüncenin içinden çekip çıkardılar.

Marx, Benjamin ve Freud'un modernizme yönelik genel görüşlerine ve teorilerine bakıldığında temelde hepsinin aslında kendi döneminde karşı karşıya kaldıkları yenilikleri analiz ettiklerini ve buna bağlı teoriler ürettiklerini söylemek doğrudur. Özellikle modernizmle beraber ortaya çıkan değişim hepsinin odak noktasını oluşturmuştur. Değişim esnasında ortaya çıkan aksaklıklar da bu düşünürlerin eleştirilerine maruz kalmıştır.

Sonuç olarak, bütün bu yazılanlar toparlanıp özetlenecek olursa, "modern" kavramı her dönemde geçerliliğini koruyacak bir tanımlamadır. Çünkü bu sıfat, zamanının özelliklerini taşıyan ve yansıtan her şeye yüklenebilir. Bu anlamıyla bu üç düşünürün çalışmaları da zamanının özelliklerini taşıyıp, yansıttığı için hem kendileri hem de eserleri modernidir. Diğer yandan, bir başka anlamda "modern", daha çok gelenekselin ve süregidenin karşısında durmakta olan ve alanına yenilik getirdiği düşünülen eser ya da bireyleri nitelerken kullanılır. Yine bu anlamda da yukarıda bahsedilen eserleri ve düşünceleri açısından bu düşünürler modernidir. Geleneksel olanın yıkılması, her dönemde söz konusu olabilir, fakat "modern" düşünürler zamana direnir ve eserleri de bu yüzden "modern" olarak anılır. En önemlisi de

kendilerini “modern” olarak tanımlayan bu düşünürlerin, modernitye ilişkin bütün değerleri benimsemiş olmaları ile ilgili bir yanılığ vardır. “Modernist” tahayyül, tamamen modernitenin bir sonucudur, bu düşünürler modern dönemin düşünürleridir, buna karşılık modern düşünürlerin aynı zamanda birer modernizm eleştirmeni olduğu paradoksu da kesinlikle atlanmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Adorno T. (2005). *Minima Moralia*. (Çev. O. Koçak). İstanbul: Metis Yayınları.
- Avcı, A. (2015). “Ünsal Oskay’ın Walter Benjamin Üzerine Çalışmaları”. *Marmara İletişim Dergisi*. 23 (1): 13-36.
- Benjamin, W. (1993). *Pasajlar*. (Çev. A. Cemal). İstanbul: YKY.
- Benjamin, W. (1982). *Estetize Edilmiş Yaşam*. (Çev. Ü. Oskay). Ankara: Dost yayınları.
- Berman, M. (2004). *Katı olan Her şey Buharlaşıyor*. (Çev. Ü. Altuğ ve B. Peker). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetin H. (2002). “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 3 (1): 80-92.
- Çiğdem A. (2006). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dant, T.; Gilloch, G. (2002). “Pictures of The Past: Benjamin and Barthes on Photography”. *European Journal of Cultural Studies*. 5(1): 5-25.
- Doi: 10.1177/1364942002005001153.
- Freud, S. (1998). *Ruh çözümlemesine Giriş Konferansları*. (Çev. E. Kapkın ve A. Kapkın), İstanbul: Payel Yayınları.
- Freud, S. (2004). *Uygarlığın Huzursuzluğu*. (Çev. H. Barışcan). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Gelmiş, H. (2015). “Moderniz”. <http://www.felsefetasi.org/modernizm/>, Erişim Tarihi: 17.12.2021.
- Giddens, A.; Pierson, C. (2001). *Modernliği Anlamlandırmak*. (Çev. M. Sağlam ve S. Uyrakulak). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Habermas, J. (1994). *Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje*. (Çev. G. Naliş, D. Sabuncuoğlu ve D. Erksan). İstanbul: Kıyı Yayınları.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*. (Çev. S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2012). *Paris, Modernitenin Başkenti*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Huberman, L. (2000). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (Çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kahraman, H. B. (2004). *Modernite ile Postmodernite Arasında Türkiye*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kant, I. (2015). *Seçilmiş Yazılar “Aydınlanma Nedir”*. (Çev. N. Bozkurt). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Kızılcılık, S. (1994). “Postmodernizm: ‘Modernlik Projesine’ Bir Başkaldırı”. *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 30.
- Kumar, K. (1999). *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Ankara: Dost Kitabevi.
- İlter T. (2006). “Modernizm, Postmodernizm, Postkolonyalizm: Ben-Öteki İlişkileri ve Etnosantrizm”. *Küresel İletişim Dergisi*. 1(1):1-12.
- Lukacs, G. (1979). *Çağdaş Gerçekçiliğin Anlamı*. (Çev. C. Çapan). İstanbul: Payel Yayınları.
- Maillet, J. (1983). *İktisadi Olayların Evrimi*. (Çev. E. Tokdemir). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Marx, K. (1967). *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*. (Çev. M. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1968). *Alman ideolojisi*. (Çev. S. Hilav). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Marx, K. (2003). *Kapital I*. İstanbul: Eriş Yayınları.
- Marx, K. (2013). *Ücretli Emek ve Sermaye*. (Çev. S. Ege). İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Marx, K.; Engels F. (2008). *Komünist Manifesto*. (Çev. C. Üster ve N. Deriş). İstanbul: Can Yayınları.
- Mollaer, F. (2015). “Estetik Modernizm Postmodernizme Karşı: Benjamin, Baudelaire ve Postmodernizm”, <https://www.e-skop.com/skopbulten/estetik-modernizm-postmodernizme-karsi-benjamin-baudelaire-ve-postmodernizm/2291>, Erişim Tarihi: 17.12.2021.
- Rousseau, J. J. (2010). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (Çev. R. N. İleri). İstanbul: Say Yayınları.
- Schapiro, J. S. (1966). *Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki*. (Çev. M. Köksal ve M. Harmancı). İstanbul: Köprü Yayınları.
- Störig, H. J. (1985). *Weltgeschichte der Philosophie*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag.
- Stark W. (1997). *İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme*. (Çev. M. Özel). İstanbul: İz Yayınları.
- Simmel, G. (2006). *Modern Kültürde Çatışma*. (Çev. E. Gen, T. Bora ve Nazile Kalaycı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şimşek, M. (2016). “Modernlik ve Modernite”. <https://www.arthipo.com/artblog/sanat-felsefesi/modernlik-ve-modernite.html>, Erişim Tarihi: 17.12.2021

- Tiedemann, R. (2004). “Pasajlar Yapıtına Giriş”. *Pasajlar*. (Ed. W. Benjamin). (Çev. A. Cemal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Therborn, G. (1996). “Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar”. *Postmodernizm ve İslâm Küreselleşme ve Oryantalizm*. (Ed. A. Topçuoğlu ve Y Aktay). Ankara: Vadi Yayınları.
- Touraine, A. (1995). *Modernliğin Eleştirisi*. (Çev. H. Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Üldes, E. (2016). “ “Modern” derken, aslında ne demek istiyoruz?” <https://t24.com.tr/k24/yazi/modern,672>, Erişim Tarihi: 17.12.2021.
- Weber, M. (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*. (Çev. G. Rızaoğlu). İstanbul: Roman Yayınları.
- Witte, B. (2007). *Walter Benjamin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yıldırım, E. (2015). “Modernitenin Eleştirisi ve ‘Milliyetçi Söylem’ Bağlamında Milliyetçiliğe Yeniden Bakmak”. *Amme İdaresi Dergisi*. 48 (1): 1-14.